

2. Брик О.М. Звуковые повторы (анализ звуковой структуры стиха). – Поэтика. Сборник по теории поэтического языка. – Пг., 1919. – 582 с.
3. Владова Е.В. Однокоренные разноструктурные синонимы как средство связи между компонентами //Лингвистика текста и обучение иностранным языкам. – К.: Высшая шк., 1978. – С. 102-109.
4. Владова О.В., Харитоновна І.Я. Роль “латентної граматики” у вираженні зв’язку між реченнями з кореневими повторами (на матеріалі німецької мови) //Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 58-62.
5. Коцюбинський М. Поетика Шевченка і український романтизм. Збірник шостої наукової Шевченківської конференції. – К., 1958. – С. 6.
6. Мацько Л.І. Інтер’єктиви в українській мові. Навчальний посібник. – К., КДПІ, 1981.
7. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. – С. 94.
8. Сковородников А.П. Об одном виде повторной номинации со стилистической значимостью //Синтаксис текста /под ред. Г.А.Золотовой. – М.: Наука, 1979. – 368 с.
9. Золота книга казок. Українські народні казки: Для ст. шк. віку /Упорядн., передм., приміт. Л.Ф.Дунаєвської; Ілюстр. І.А.Вишенського; Художн. оформлен. В.П.Вересюка. – К.: Веселка, 1990. – 431 с.
10. Семиліточка: Українські народні казки у записах та публікаціях письменників ХІХ поч. ХХ ст. Для молодш. та середн. шк. віку /Упор., передм., прим. Л.Ф.Дунаєвської. Ілюстр. художн. К.Музики. – К.: Веселка, 1990. – 319с.
11. Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К.: Держвидав худ. літ., 1957. – 544 с.

Д. В. Лісничий

МОВНА МЕТАФОРА ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ПОХІДНИХ ЗНАЧЕНЬ НАЗВ ДЕРЕВНИХ РОСЛИН ТА ЇХ ЧАСТИН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Поповнення лексичного складу мови відбувається за рахунок процесів словотвору, запозичень слів з інших мов, а також шляхом розвитку полісемії, тобто використання відомих у мові лексем на позначення інших явищ. Із загальносеміотичного погляду полісемія є виявом принципу економії в мові, результатом класифікуючої та узагальнюючої діяльності людського мислення [4, 9]. У семантичній структурі полісемічного слова, головний і похідний ЛСВ якого актуалізується у похідних контекстах, найтипівішими є метонімічні, метафоричні й функціональні відношення між семемами. Суть метафори полягає у вживанні слова, що позначає певний предмет, явище, дію або ознаку, для номінації іншого предмета на основі подібності, яка впливає з їх зіставлення за асоціацією.

Предметом дослідження у статті є мовна метафора як джерело формування похідних значень назв деревних рослин та їх частин в українській мові. Об’єктом дослідження є словникові статті лексикографічних праць II половини ХХ - початку ХХІ ст.: „Словник української мови: В 11 т.” (СУМ) і „Великий тлумачний словник сучасної української мови” (ВТССУМ), а також тексти оригінальних українських поезій I половини ХХ ст.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому подається спроба цілісного дослідження мовної метафори як джерела формування похідних значень

назв деревних рослин, їх частин та класифікації моделей метафоричних переносів (транспозицій), розкриваються механізми утворення похідних ЛСВ полісемічних слів, встановлюється мотивація метафоричних транспозицій, з'ясується характер організації ЛСВ і відтінків значення у полісемічних лексемах, закономірності реалізації мовних метафор, виділяються спільні семи для всіх ЛСВ полісемічних слів. Вивчення явища метафоризації є актуальним, бо при укладанні тлумачних словників виникають питання щодо структури полісемічних слів, їх фіксації, зв'язків між ЛСВ цих слів. Встановлення моделей метафоричних переносів дасть змогу спрогнозувати розвиток значень слів української мови, з'ясувати потенційні можливості лексем розвивати метафорично похідні значення.

У сучасній лінгвістиці не заперечується існування двох типів метафор художньої (ХМ) та мовної (ММ). Стосовно метафори як категорії поетики, як частини художньої літератури (як поезії, так і прози) в лінгвістиці застосовуються такі терміни: метафора художня, поетична, тропеїчна, індивідуальна, індивідуально-авторська, творча, мовленнєва, okazіональна, метафора стилю [6, 29]. У статті використано традиційний термін „художня метафора”.

Г. Н. Склярєвська виділяє такі диференційні ознаки художньої та мовної метафор: 1) ХМ є об'єктом дослідження поетики, виступає її основною естетичною категорією; ММ є об'єктом дослідження лінгвістики як комплексна проблема, яка стосується різних розділів мовознавства й лінгвістичних дисциплін: лексикології, семасіології, теорії номінації, психолінгвістики, лінгвостилістики; 2) ХМ виконує естетичну, а ММ - комунікативну функцію; 3) ХМ безсистемна; ММ утворюється та функціонує за законами мовної системи; 4) конотації ХМ відтворюють не колективне, а індивідуальне (авторське) бачення світу, вони є суб'єктивними та випадковими; ХМ існує тільки в межах конкретного контексту; у ММ об'єктивні конотації, які відповідають предметно-логічним зв'язкам, відтворюють мовний досвід носіїв етнокультури і закріплені узусом за значеннєвими потенціями певного слова; 5) ХМ одинична й потребує певного авторського пояснення, коментаря; ММ є загальноновживаною і загальнозрозумілою; 6) ХМ є невідтворюваною, унікальною; ММ характеризується певною стійкістю й відтворюваністю у мові (на зразок фразеологічної одиниці); 7) ХМ є авторською, суб'єктивною; ММ є „анонімною”, об'єктивною; 8) ХМ характеризується максимальною, а ММ - мінімальною синтагматичною зумовленістю [6, 28-36].

Можна цілком погодитися з тезою Г. Н. Склярєвської про те, що ММ і ХМ схожі між собою за принципами семантичних процесів і сфери їх застосування взаємопроникливі: окремі образи переходять з художньої літератури до повсякденної мови, тобто стираються і перетворюються на штампи. Пройшовши довгий шлях розвитку в мові, художня метафора або перетворюється на абстрактне поняття (*годинник іде, сонце сходить, джерело доходів*), або стає одиницею номінації, втрачає стилістичну й експресивну виразність, а також будь-який зв'язок з первинним образом (*вербові котики, лапки звіробою, пух з тополі, шапка гриба*).

На необхідність розмежування переносного значення і переносного вживання у лінгвістичній літературі неодноразово зверталася увага, зокрема на цьому наголошував В. В. Виноградов, визначаючи переносне вживання як “слід минулих застосувань слова, які не утворили основного значення, або нове застосування одного із значень слова в індивідуальному, не зовсім звичному фразеологічному оточенні, у

своєрідній ситуації, з новою образною спрямованістю” [2, 22]. І. С. Олійник характеризує переносне значення слова як одне із суспільно усвідомлених значень полісемічного слова, що співвідносне з прямим, а переносне вживання розглядає як індивідуальне, яке використовується тільки в певному контексті як засіб художньої характеристики [8, 40]. Л. А. Лисиченко акцентує увагу на тому, що вживання слова з часом може розвинутиися в його значення. Переносне значення завжди починається із вживання. Швидше відбувається перехід у тих ЛСВ, де нове значення пов’язане з явищем, яке не має іншої назви; повільніше - у випадках, коли в мові є вже відповідна лексема [5, 42].

Характер організації ЛСВ і відтінків значення у полісемічних лексемах на позначення деревних рослин та їх частин

У межах полісемантичного слова існує різна залежність між прямим номінативним і похідним значеннями. Залежність і взаємозв’язки між окремими ЛСВ становлять топологічну структуру слова. Серед 44-х багатозначних лексем на позначення назв деревних рослин, похідні значення яких утворені на основі чистої метафоризації або з поєднанням метонімізації, слова з двома ЛСВ (враховуючи також і відтінки значення) становить 38,6 % (17 лексем), тризначні - 31,8 % (14 лексем), чотиризначні - 15,9 % (7 лексем), п’ятизначні - 11,4 % (5 лексем), лексеми з шістьма значеннями 2,3 % (1 лексема). Прикладом двозначних лексем є *перекотиполе* „напівчагарникова рослина” та *перекотиполе* // „людина, яка не має визначеного місця у житті” [СУМ, VI, 203]; тризначних - *роза 1* „кущова рослина”, *роза 2* „квітка рослини” і *роза 3* „архітектурна прикраса” [СУМ, VIII, 600]; чотиризначних - *яблучко 1* „плід”, *яблучко 2* „пісня і танець”, *яблучко 3* „центральна частина мішені” та *яблучко 4* „нарости на рослинах” [СУМ, XI, 619]; п’ятизначних - *ялинка 1* „дерево”, *ялинка 1* // „візерунок”, *ялинка 2* „святкове дерево”, *ялинка 2* // „дитяче свято” та *ялинка 3* „доїльний майданчик” [СУМ, XI, 642]; шестизначних - *хміль 1* „деревна ліана”, *хміль 1* // „суцвіття”, *хміль 2* „п’янкий напій”, *хміль 3* „стан сп’яніння”, *хміль 4* „стан піднесення” та *хміль 5* „узор” [СУМ, XI, 97].

За характером організації ЛСВ і відтінків значення в багатозначній лексемі наявні чотири основні типи полісемії¹: 1) *парна*, коли наявні лише два ЛСВ, один з яких є мотивованим, а другий - мотивуючим; 2) *радіальна* (*віялоподібна*), за якої усі непрямі значення походять безпосередньо від прямого; 3) *ланцюжкова*, за якої кожне наступне значення є похідним від попереднього; 4) *радіально-ланцюжкова*, яка поєднує ознаки радіальної та ланцюжкової багатозначності [5, 26].

За детальнішого розгляду структури полісемантичного слова у межах парної полісемії можна виділити два типи залежності між ЛСВ:

- 1) підпорядкована, за якої один ЛСВ є прямим номінативним, а другий похідним від нього. Наприклад, ЛСВ *жереп 2* (*Juniperus communis* L.) „ялівець” утворився від ЛСВ *жереп 1* (*Pinus mughus* Scop.) „гірська сосна” [СУМ, II, 520];
- 2) паралельна, коли двоє ЛСВ виникають не внаслідок перенесення назв, а утворилися паралельно від однієї твірної основи за допомогою однакових чи багатозначних суфіксальних морфем або безафіксним способом, наприклад:

¹ На відміну від класифікації Л. А. Лисиченко, яка виділяє лише радіальну, ланцюжкову та радіально-ланцюжкову різновиди полісемії, розглядається також і парна полісемія за аналогією до класифікації структурних типів словотвірних гнізд.

а) *кориця 1* „висушена кора коричневого дерева” і *кориця 2* „пестл. до *кора 1*” [СУМ, V, 291] утворилися від основи *кора 1* „верхня, здебільшого легко відокремлювана оболонка, що вкриває стебла, гілки, стовбури, коріння рослин” [СУМ, IV, 284];

б) *липа 1* „дерево з серцеподібним зубчастим листям і жовтим пахучим медоносним цвітом” і *липа 2* (перен.) „про що-небудь фальшиве, підроблене” [СУМ, IV, 487], значення яких мотивується спільною лексемою *липкий*. ЛСВ-дендронім *липа 1* зумовлений липким соком липи або слизькуватим, липким ликом [ЕСУМ, 3, 237]. ЛСВ-арготизм *липа 2* з’явився в лексиці декласованих елементів наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст., а в лексиці художньої літератури в першій чверті ХХ ст., і був тісно пов’язаний з лексемою *липак* „у шулерській грі липка мазь, якою склеюються дві карти й дають ставнику перевернути, висвітити будь-яку з них” [3, 110].

У лексем з трьома і більшою кількістю ЛСВ у межах радіальної полісемії наявні два типи: 1) залежність з однорідною мотивацією та 2) залежність з неоднорідною мотивацією. Наприклад, у лексемі *сосонка* [СУМ, IX, 470] прямим номінативним виступає ЛСВ *сосонка 1* „хвойне дерево”, від якого на основі спільної безпосередньої подібності (однорідної мотивації) за формою до гілок хвойного дерева утворилися похідні ЛСВ *сосонка 2* „хвощ”, *сосонка 3* „узор”, *сосонка 4* „вид заплітання волосся” і *сосонка 5* „вишивка”. Похідні значення радіальної полісемії з неоднорідною мотивацією ґрунтуються на подібності до прямого номінативного значення за різними ознаками. СУМ фіксує три ЛСВ лексеми *мімоза*: 1) рослина (дерево, кущ і т. ін.), деякі види якої мають властивість згортати листя, коли до неї торкаються; 2) (перен.) про вразливу, недоторкану людину; 3) вид акації з яскраво-жовтими квітками [СУМ, IV, 739]. У цій лексемі прямим номінативним є значення *мімоза 1*, *мімоза 2* утворилося від першого на основі подібності характеру людини до властивості листя рослини, а *мімоза 3* походить від першого на основі подібності форми листя, крони, стовбурів двох рослин.

Семантична структура полісемантичного слова може бути складнішою. Прикладом ланцюжкової полісемії є структура значень лексеми *мускат* [СУМ, IV, 830]. У цій структурі кожне наступне значення пов’язане з попереднім. ЛСВ *мускат 2* „сорт винограду” пов’язаний з ЛСВ *мускат 1* „мускатний горіх”, а ЛСВ *мускат 3* „виноградне вино” мотивується ЛСВ *мускат 2*.

У багатозначних лексемах можуть поєднуватися радіальна і ланцюжкова полісемія. Наприклад, у лексемі *хміль* [СУМ, XI, 97] відтінок значення *хміль 1* // „суцвіття” та ЛСВ *хміль 2* „п’янкий напій”, *хміль 3* „стан сп’яніння”, *хміль 4* „стан піднесення” пов’язані між собою у ланцюжковий спосіб, тобто кожне наступне значення є похідним від попереднього. А ЛСВ *хміль 5* „узор” є похідним від *хміль 1* „рослина” й разом з відтінком значення *хміль 1* // є прикладом радіальної полісемії.

Одним зі шляхів розвитку семантичної структури слова на основі метафоризації є ускладнення її. Таке ускладнення полягає в тому, що лексема з меншою кількістю або з одним значенням набуває в процесі розвитку нових ЛСВ і відтінків значення. Так, СУМ фіксує лексему *бавовна* [СУМ, I, 77] з двома ЛСВ *бавовна 1* „рослина” і *бавовна 2* „волокно бавовнику” та відтінком значення *бавовна 2* // „нитки з цього волокна”. Від ЛСВ *бавовна 2* на основі подібності за кольором і тактильними характеристиками розвинулося значення ЛСВ *бавовна 4* „основа порошу для вогнепальної зброї” [ВТССУМ, 30], яке фіксує

ВТССУМ. Лексема *малина* [СУМ, IV, 607], до складу якої входять ЛСВ *малина 1* „рослина” та *малина 2* „ягоди рослини”, розвинула на основі спільної з ЛСВ *малина 2* семи „приємний” переносне значення ЛСВ *малина 3* (перен., розм.) „про щось дуже приємне” [ВТССУМ, 506]. Арготизм *малина 4* „зłodійське кубло” [ВТССУМ, 506] пов’язаний з ЛСВ *малина 3* й утворений від просторічної назви петербурзьких нетрів - Малинника, одного з головних притулків для злочинців і жебраків. Дослідники арго виділяють також інші значення цієї лексеми: 1) місце знаходження коней; 2) місце, де можна сховатися; 3) квартира, де обігрується жертва; 4) стара жінка-співучасниця [3, 116-118].

У складних структурах наявні також похідні значення I, II, III і т. п. ступеня. У полісемантичній лексемі *троянда* [СУМ, X, 288] виділяють 2 ЛСВ і 2 відтінки значення. У структурі значень цієї лексеми ЛСВ *троянда 2* „квітка” є похідним від ЛСВ *троянда 1* „рослина”, а відтінки значення *троянда 2* // „рум’янці” і *троянда 2* // „благополуччя, щастя, радощі в житті” від ЛСВ *троянда 2*. Отже, ЛСВ *троянда 2* є похідним I ступеня, а відтінки значення *троянда 2* // і *троянда 2* // - похідними II ступеня.

У структурі багатозначної лексеми можуть існувати похідні значення, які утворюються за різними типами перенесення значень. Наприклад, у лексемі *розмарин* [СУМ, VIII, 735] від прямого номінативного значення *розмарин 1* „кущова рослина” утворилося похідне метафоричне значення *розмарин 2* „дерево, сорт яблуні”, від якого походить метонімічне значення *розмарин 3* „плід яблуні”.

Напрями метафоричних транспозицій у формуванні переносних значень назв деревних рослин та їх частин

Мовні метафори як своєрідні моделі формування похідних значень полісемічних слів - дендронімів, назв частин деревних рослин (квітки, плоди, насіння) і напоїв, виготовлених з плодів деревних рослин, реалізуються за певними закономірностями, представленими у регулярних взаємозв’язках між порівнюваними предметами, явищами, ознаками, станами. На основі словникового складу СУМу виділяємо 23 моделі метафоричних переносів:

1. Метафоричний перенос “Назви деревних рослин → назви осіб”:

а) **назви осіб за особливостями натури, рисами характеру, вчинками, поведінкою.** ЛСВ *мімоза 1* позначає південне дерево або кущову рослину, що характеризується особливою вразливістю листя, яке має властивість згортатися, коли до нього торкаються. Внутрішня форма ЛСВ *мімоза 1* (наукова назва, засвоєна з новолатинської номенклатури) є похідним утворенням, мотивованим назвою особи за родом діяльності: новолатинське *mimosa* утворено від латинського *mīmus* „актор, імітатор, мім” за схожістю рухів листків мімози, які раптово стискаються, і жестів актора [ЕСУМ, 3, 477]. На основі цієї диференційної ознаки відбувся розвиток значення ЛСВ *мімоза 2* (перен.) „про вразливу, недоторкану людину” [СУМ, IV, 739], наприклад: *Не форма в теці ти... Ти - сталь, а не мімоза, не літерфарисей, не трус і не ханжа...* (В. Сосюра);

б) **назви осіб стосовно способів існування.** Метафоричний перенос *прекотиполе* „трав’яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина” → *прекотиполе* // (перен.) „той, хто постійно переходить, переїздить з місця на місце” [СУМ, VI, 203] зумовлений подібністю існування людини, яка не має визначеного місця у житті, до рослини, яка після досягання плодів обламається біля основи і перекочується на

далекі відстані, розносячи своє насіння. Наприклад: *По яких ще дорогах шукати причинної долі? Перекотиподем блукати в яких степах?* (Є. Маланюк); *Нехай покочуся Перекотиподем, Що стежки не знає собі, ні мети!* (І. Франко)

Закономірним у метафоричному переносі “Назви деревних рослин (і частково - квіток і плодів деревних рослин) → назви осіб” є те, що сема вихідного ЛСВ гіперболізується у метафорі. Метафоризовані ЛСВ на позначення осіб є наслідком трансформації, а саме конденсації стійких народних порівнянь, наприклад: *вразливий, як мімоза (її листя) → мімоза; дівчина струнка, як тополя → тополя*. Як засвідчує матеріал дослідження, частота і спектр використання лексем на позначення деревних рослин у порівняльних конструкціях значно вищі й багатші, ніж у мовній метафорі. Наприклад, наукові джерела фіксують такі стійкі народні порівняння з суб’єктами - назвами осіб та об’єктами - дендронами *верба* і *тополя*: *такий з нього господар, як з верби кілок; дівка, як верба: її не поливай, а вона росте; зігнувся, як верба над водою; виросла, як верба* [10, 15, 34, 72, 197]; *дівка гнучка, як тополя; одинока, як тополя; дівчина струнка, як тополя; тонка, як тополя; високий, як тополя, а дурний, як фасоль; довгий, як тополя; пряма, як тополя; виросла, як тополька* [10, 32, 40, 45, 91, 96, 109, 197]; *як тополя, що край поля* (про самотню жінку) [11, 152].

2. **Метафоричний перенос “Назви деревних рослин → назви волосяного покриву людини”** *сосонка 1* “зменш.-пестл. до *сосна*” → *сосонка 4* (рідко) „особливий вид заплітання волосся, коли коса сплітається із шести пасом” [СУМ, IX, 470] базується на подібності розташування пасом у косі до форми розташування гілок хвойного дерева. Наприклад: *Катя кісоньки в сосонку Запліта* (П. Воронько).

3. **Метафоричний перенос “Назви частин деревних рослин (квітки, плоди, загальні назви) → назви осіб”:**

а) **назви осіб за відсутністю знань, умінь, досвіду, їх недостатністю.** Цей метафоричний перенос відбувся у лексемі *зеленець* [СУМ, III, 553] на основі спільних властивостей реалій (їх незрілості), репрезентованих ЛСВ *зеленець 1* „ще зелений, недоспілий, недостиглий плід” та ЛСВ *зеленець 3* (перен., розм.) „молода, недосвідчена людина”;

б) **назви осіб за негативними рисами характеру, за вчинками.** Метафоричний перенос *пустоцвіт* „цвіт, який не дає плодів” → *пустоцвіт* // (перен.) „людина, яка не приносить користі суспільству, не виправдовує покладених на неї надій” [СУМ, VIII, 402] відбувся на основі спільних властивостей ЛСВ і відтінку значення - їх даремне, марне існування, наприклад: *Ой народні пустоцвіти, Доки будуть вас терпіти, Доки будете рости ви На грудях слабих у ниви?!* (О. Олесь); *Зробив Ти з мене співака кохання І злегковажив моє слово зрання - Як пустоцвіт* (В. Пачовський);

в) **назви осіб за негативними рисами характеру, особливостями поведінки та відсутністю розумових здібностей.** Похідні відтінок значення *пень 1* // (перен., розм.) „про нерозумну або байдужу до всіх людину” та ЛСВ *стовбур 5* (перен., лайл.) “про неповоротку, незграбну або нерозумну людину” актуалізують сему “твердий” вихідних ЛСВ *пень 1* „нижня частина зрубаного, спиляного або зламаного стовбура дерева” [СУМ, VI, 117] і *стовбур 1* “основна наземна частина дерева або куща, від якої ростуть гілки” [СУМ, IX, 719] (твердий стовбур дерева або його частина → людина з твердим лобом (твердолобий) → тупа людина);

г) **назви осіб за рисами характеру, відповідно до манери мовлення, зовнішніх особливостей поведінки.** Метафоричний перенос *перець 1* “овочева напівкущова або трав’яниста рослина, а також її пряні плоди” → *перець 3* // (перен., розм.) „про запальну, гостру на язик людину або гарячу, запальну вдачу” [СУМ, VI, 318] зумовлює актуалізація похідним відтінком значення семи „гострий” вихідного ЛСВ, наприклад: *Де ти, Ганю, молода та гожа, З жартом, з перцем, з вогником утіх?* (А. Малишко);

г) **назви осіб жіночої статі за зовнішніми ознаками.** ЛСВ та відтінки значення лексем на позначення пестливих, ласкавих назв-звертань до привабливих осіб жіночої статі *ожинка 2* (нар.-поет.), *рута 1* // (нар.-поет.) та *ягідка 2* (перен., розм.) виконують функцію перифразів й утворилися від назви рослини *рута 1* [СУМ, VIII, 913] і зменшено-пестливих назв ягід кущових рослин *ожинка 1* [СУМ, V, 648] та *ягідка 1* [СУМ, XI, 623] на основі подібності позитивного візуального враження;

д) **назви осіб за підозрілою чи небезпечною поведінкою (з оцінкою засудження, незгоди).** Мотивація метафоричного переносу *фрукт 1* “їстівний плід деяких дерев і кущових рослин” → *фрукт 2* (перен., зневажл.) “про людину з негативними рисами; тип; суб’єкт” [СУМ, X, 647] є непрозорою й, можливо, зумовлена подібністю враження від стиглих, яскравих плодів рослини й людини з визивною, зухвалою поведінкою та вчинками;

е) **назви сукупності осіб за родовою спільністю.** Такий метафоричний перенос сприяє формуванню похідного значення лексеми *насіння* [СУМ, V, 189]. ЛСВ *насіння 1* “зачаток рослини, який складається із зародка та оболонки” мотивує ЛСВ *насіння 5* (розм.) “те саме, що *нащадки*” з цілком нейтральними конотаціями, значення якого утворене на основі спільної з мотивуючим ЛСВ семи “початок, зародок”.

4. **Метафоричний перенос “Назви частин деревних рослин (квітки, плоди, загальні назви) → назви частин тіла людини, їх кольору”:**

а) **назви тканинних утворень.** В основі метафоричної транспозиції *стовбур 1* “основна наземна частина дерева або куща” → *стовбур 2* “назви різних тканинних утворень” [СУМ, IX, 719] лежить подібність за формою тканинних утворень (вони мають вигляд трубки, стрижня) до частини деревної рослини;

б) **назви частин кісткових утворень.** Розвиток значення *пень 1* „нижня частина стовбура дерева, яка залишилася на корені” → *пень 2* (розм.) „те саме, що *пеньок 2* [Залишок зіпсованого зуба]” [СУМ, VI, 117] відбувся на основі подібності утворення внаслідок деструкції залишків зуба (після того, як зуб відкришився, зламався) до залишків дерева (після того, як дерево зрубали, спиляли, зламали);

в) **назви органів життєдіяльності, а саме лімфатичної системи.** Метафоричний перенос *мигдалик 1* „зменш.-пестл. до *мигдаль 2*” → *мигдалик 2* (перев. мн.) “залози, розташовані по боках піднебіння в глотці” [СУМ, IV, 700] базується на подібності за формою залоз людини до мигдалевого горіха;

г) **назви фігур з пальців і кулака.** ЛСВ *дуля 3* (вульг.) “стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до кого-небудь” [СУМ, II, 434] і ЛСВ *фіга 3* (розм.) „те саме, що *дуля 3*” [СУМ, X, 583] утворені відповідно від ЛСВ *дуля 2* „плід сорту груші” та ЛСВ *фіга 2* „плід південного дерева; інжир” на основі подібності за формою [ЕСУМ, 2, 144]. Наприклад: *Тут патріот той палець свій У фігу обернув як стій 1 глянув око в око...* (В. Пачовський). Вислів *показати фігу* „жест, що виражає відмову, небажання робити

щось” є перекладом з грецької мови *sykon* „смоква, або фіга” та *phaino* „показую” - *sykophanteo* „вводжу в оману”. У давнину греки ставили в садах сторожів від викрадачів смокв, і той, хто спритніше ловив хитрих грабіжників, називався *казателем смокв* або ловцем. У давніх філософів також була звичка показувати фігу тому, кого вони викликали на змагання [1, 594];

г) **назви кольору обличчя**. Метафорична транспозиція *троянда 2* „квітка кущової рослини з великими запашними квітками червоного та інших кольорів” → *троянда 2* // (перев. мн., перен., поет.) „рум’янці” у межах полісемічної лексеми *троянда* [СУМ, X, 288] відбулася на основі подібності за формою (рум’янці круглі, як квітка) та кольором (колір обличчя червоний, як квітка). ЛСВ з цим значенням виконує у поетичних творах функцію перифраза, наприклад: *В прибої радості ми стоїмо з тобою, і на щоках твоїх троянди розцвіли* (В. Сосюра).

5. Метафоричний перенос “Назви деревних рослин → родові і сортові назви деревних рослин”:

а) **„назви кісточкових культур → назви сортів кісточкових культур”**. Розвиток переносного значення *оливка 1* „субтропічна рослина родини маслинових” → *оливка 2* „сорт яблук” [СУМ, V, 688] відбувся через подібність кольору шкірки яблук до світло-коричневого з жовтуватим або зеленуватим відтінком кольору недозрілих плодів олійної культури;

б) **„назви сортів кісточкових культур → назви сортів кісточкових культур”**: *мореля 1* „сорт абрикоси з дрібними плодами” → *мореля 3* „сорт вишні” [СУМ, IV, 802];

в) **„назви культивованих горіхоплодових культур → назви некультивованих горіхоплодових культур”**: *горіх 1* „горіх волоський” → *горіх 3* (рідко) „ліщина” [СУМ, II, 131]. Горіх волоський і ліщина звичайна належать до різних родин деревних рослин (відповідно до родини березових і горіхових), але мають спільний тип плодів - горіх, що й дало підставу для розвитку метафоричного значення;

г) **„назви ягідних культур → назви ягідних культур”**. Відтінок значення *порічка 1* // „те саме, що *смородина 1*” мотивується ЛСВ *порічка 1* „чагарник родини агрусових з їстівними кислуватими ягодами червоного, білого або жовтуватого кольору” [СУМ, VII, 262-263] через зовнішню подібність рослин за формою кущів, листя та плодів;

г) **„назви деревних рослин, що дають листя для прянощів → назви сортів насіннячкових культур”**. ЛСВ *розмарин 2* „зимовий сорт яблуні, поширений у південних районах України” утворений від ЛСВ *розмарин 1* (бот.) (*Rosmarinus L.*) „вічнозелена запашна кущова рослина родини губоцвітих” [СУМ, VIII, 735] на основі подібності за одоративними ознаками невеликих довгастих яблук, соковитих і кисло-солодких на смак, до листя і гілок кущової рослини, з яких добувають ефірну олію;

д) **„назви листяних дикорослих дерев і кущів → назви листяних дикорослих дерев і кущів”**. В основі метафоричного переносу *дереза 1* (*Caragana frutex*) „розгалужений кущ родини бобових” → *дереза 2* (*Lucium barbarum*) „колючий кущ родини пасльонових; повій звичайний” [СУМ, II, 247] лежить зовнішня подібність цих рослин та спільність ареалів їх поширення (степові схили, скелі, обриви) наприклад: *Як зародок, могутня, як сльоза, Вона [гора. - Д. Л.] мала ще, та в її обличчі - Велика Русь, мабуть, її величчя, Чому ж на схилах - квітне дереза?* (Л. Забашта). Метафоричний перенос *мімоза 1* „деревна рослина, деякі види якої мають властивість згортати листя, коли до неї торкаються” → *мімоза 3* „вид акації”

[СУМ, IV, 739] базується на подібності форми (пірчасте) листя рослин та кольору їх квіток (яскраво-жовті), зібраних у суцвіття, наприклад: *Сльози, сльози... І тихі зустрічі слова. Про вас, мої смутні мімози, у серці пам'ять ще жива* (В. Сосюра);

е) „**назви листяних дикорослих дерев і кущів** → **назви листяних декоративних кущів**”. ЛСВ *рай-дерево 2* (діал.) „бузок” мотивується ЛСВ *рай-дерево 1* (*Cotinus L.*) „кущ або невелике дерево з зеленувато-жовтою деревиною” [СУМ, VIII, 441] через зовнішню подібність рослин за формою крони (куляста), листя (округле або яйцевидне) й суцвіт'я (дрібні квіточки, зібрані у великі волоті);

є) „**назви хвойних деревних рослин** → **назви хвойних деревних рослин**”. Метафорична транспозиція *жереп 1* (*Pinus mughus Scop.*) „гірська сосна з чорною корою і неколючими короткими листками” → *жереп 2* (*Juniperus conimunis L.*) „хвойний чагарник або дерево родини кипарисових; ялівець” [СУМ, II, 520] відбулася на основі зовнішньої подібності рослин та належності їх до одного класу голонасінних рослин. В основі переносу *кедр 1* „південне вічнозелене хвойне дерево” [СУМ, IV, 138] → *кедр 2* „народна назва деяких видів сосни, що дають їстівне насіння - так звані кедрові горішки” [СУМ, IV, 139], крім зовнішньої подібності рослин, лежить екстралінгвістичний фактор. Побачивши у Європі корабельний флот з кедрини, імператор Петро I вирішив побудувати для Росії кораблі з такої ж деревини. За відсутності у російській флорі представників південного хвойного дерева імператору довелося будувати флот з деревини сосни сибірської та назвати її кедром через зовнішню подібність;

ж) „**назви деревних ліан** → **назви деревних ліан**”. В основі метафоричної транспозиції *філодендрон 1* „декоративна кущова або деревна рослина” → *філодендрон 2* „вічнозелена багаторічна тропічна рослина родини ароїдних; монстера” [СУМ, X, 593] лежить подібність рослин за формою (пірчасте) і розміром (велике) листя та особливостями кореневої системи (довге повітряне коріння);

з) „**назви напівкущових овочевих культур** → **назви деревних ліан**”. Метафоричний перенос *перець 1* “овочева напівкущова або трав'яниста рослина, а також її плоди” → *перець 2* „тропічна повзуча рослина, а також її плоди” [СУМ, VI, 318] відбувся через подібність ознак плодів цих рослин і схожість їх застосування (як приправа). Різні за формою плоди (відповідно у вигляді стручків і зернят) характеризуються спільними смаковими (гіркі на смак) й одоративними властивостями (мають пряний запах).

6. На основі **метафоричного переносу** “**Назви насіння плодів деревних рослин** → **назви сортів деревних ліан**” відбувається розвиток значень лексеми *мускат* [СУМ, IV, 830]. ЛСВ *мускат 2* “сорт винограду” утворений від ЛСВ *мускат 1* „те саме, що *мускатний горіх*” на основі подібності аромату плодів деревної ліани до насіння мускатника, що його використовують як прянощі та для одержання ефірної олії.

7. Наслідки **метафоричного переносу** „**Назви деревних рослин** → **назви трав'янистих рослин**” наявні у діалектних найменуваннях трав'янистих рослин *сосонка 2* „рослина родини хвоців” і *липка 2* „таволга”, утворених від зменшено-пестливих назв деревних рослин *сосонка 1* [СУМ, IX, 470] і *липка 1* [СУМ, IV, 488] на основі зовнішньої подібності. Назва *липка* „абутилон, канатник” (*Abutilon Avicennae Gaertn.*) зумовлена тим, що листя цієї рослини схоже на листя липи, а фітонім *липка* „буркун жовтий” (*Melilotus officinalis L.*) теж є похідним

утворенням від *липа* й мотивований подібністю використання в народній медицині й побуті [ЕСУМ, 3, 238].

8. **Метафоричний перенос „Назви деревних рослин → назви частин деревних або трав’янистих рослин”** репрезентований лексемами *тополька* [СУМ, X, 198] і *лоза* [СУМ, IV, 541]. ЛСВ *тополька* 2 „стовбур або стебло якої-небудь рослини” та відтінок значення *лоза* 1 // „довге, тонке стебло цих та деяких інших рослин” утворилися відповідно від ЛСВ *тополька* 1 „зменш.-пестл. до *тополя*” та ЛСВ *лоза* 1 „народна назва деяких кущових порід верби” за подібністю форми основної наземної частини рослин та їх стебла. Наприклад: *О поцілунки по танцях У затінку лоз виноградних Чи добрих шовковиць, - Подих любові, як вітер пахучий Пахучих стенив!* (М. Рильський)

9. **Метафоричний перенос „Назви деревних рослин → назви грибів”** представлений лексемою *глива* [СУМ, II, 84]. Значення ЛСВ *глива* 2 (*Fistulina hepatica*) „печіночник” виводиться зі значення ЛСВ *глива* 1 (діал.) „сорт груші” на основі колірної подібності (сіро-жовтого кольору) грибного тіла до шкірки плоду насіннячкової культури. Ці ЛСВ мають спільну кореневу морфему праслов’янського походження **gli-* з первісним значенням „ослизлий, клейкий; кольору слизу” [ЕСУМ, 1, 524].

10. **Метафоричний перенос „Назви частин деревних рослин (загальні назви) → назви частин деревних рослин (загальні назви)”** представлений лексемою *зеленець* [СУМ, III, 553]. ЛСВ *зеленець* 1 „ще зелений, недостиглий плід” є прямим номінативним значенням, від якого метафорично утворений ЛСВ *зеленець* 2 „паросток рослини” на основі подібності за кольором.

11. Унаслідок **метафоричного переносу „Назви частин деревних рослин (плоди) → назви паразитів на рослинах”** утворився ЛСВ *яблучко* 4 „нарости на рослинах, утворені рослинними або тваринними паразитами; гали” [СУМ, XI, 619], мотивований ЛСВ *яблучко* 1 „зменшено-пестлива назва плоду яблуні” на основі подібності за формою (кулястої форми).

12. **Метафоричний перенос „Назви частин деревних рослин (загальні назви) → назви хвороб трав’янистих рослин”** репрезентує лексема *стовбур* [СУМ, IX, 719]. ЛСВ *стовбур* 1 має пряме номінативне значення “основна наземна частина дерева або куща, від якої ростуть гілки”. ЛСВ *стовбур* 4 “вірусна хвороба помідорів” виник внаслідок подібності за тактильними відчуттями дерев’янистих плодів, вражених хворобою, до твердого стовбура деревної рослини.

13. **Метафоричний перенос „Назви частин плодів деревних рослин → назви мінеральних утворень”** репрезентує утворення переносного значення *мигдалина* 1 „ядро мигдалевого горіха” → *мигдалина* 2 (геол.) „мінеральне утворення в гірській породі круглої або овальної форми” [СУМ, IV, 700], в основі якого лежить подібність за формою.

14. **Метафоричний перенос „Назви частин деревних рослин (загальні назви) → назви природних пустот, отворів”** виник за подібністю вертикального розташування й форми (товщини) частини шахти до основної наземної частини деревної рослини: *стовбур* 1 “частина дерева або куща” → *стовбур* 3 “частина шахти” [СУМ, IX, 719].

15. **Метафоричний перенос „Назви частин деревних рослин (гілки, листки, квітки, загальні назви) → назви споруд”:**

а) **назви частин будівель, їх прикрас.** Унаслідок метафоричного переносу від ЛСВ *акант, аканф 1* „південна трав'яниста, рідше кущова рослина з великими зубчастими листками” та ЛСВ *роза 2* „велика запашна квітка кущової рослини; троянда” утворилися відповідно ЛСВ *акант, аканф 2* „скульптурна прикраса капітелей, карнизів, ваз і т. ін.” [СУМ, I, 26] та ЛСВ *роза 3* „архітектурна прикраса готичних вікон або саме вікно у вигляді кола з лініями, що радіально розходяться від центра” [СУМ, VIII, 600]. В основі метафоричного переносу лежить подібність за формою скульптурних прикрас до листків (ЛСВ *акант 2*) та квіток (ЛСВ *роза 3*) декоративних рослин, наприклад: *На мрамурі - аканту білий сплет. Застигли згадки і загадки в ньому, У давнині заблуканий поет В їх таїну влюблений невідому* (С. Гординський); *Струнких колон акант йому, мабуть, ще сниться досі* (Ю. Клен);

б) **назви приміщень для свійських тварин.** Від ЛСВ *ялинка 1* „зменш.-пестл. до *ялина 1*” утворився ЛСВ *ялинка 3* „доїльний майданчик” [СУМ, XI, 642] на основі подібності за формою. Станки на доїльному майданчику розташовані по обидва боки проходу для доярок під певним кутом, що нагадує розташування і нахил гілок хвоїної рослини;

в) **назви спеціальних споруд для комах.** Значення ЛСВ *пень 1* „нижня частина стовбура дерева, яка залишилася на корені” зумовлює розвиток значення ЛСВ *пень 3* (діал.) „вулик” [СУМ, VI, 117] на основі візуального сприйняття реалій - їх подібності за формою.

16. В основі метафоричного переносу „**Назви частин деревних рослин (плоди) → назви предметів за формою**” лежить подібність за формою продуктів матеріальної праці людини або інших плодів рослин до плодів насіннячкових культур: *груша 2* „плід, що переважно має форму заокругленого конуса” → *груша 3* „предмет” [СУМ, II, 183]; *яблуко 1* „плід переважно кулястої форми” → *яблуко 2* „предмет”, наприклад: *Буде нам треба, - вдарим дзвоном залізних груш! Вище червоні штандарти! Арміє! Кррроком! Ррруш!!!* (О. Влизько)

17. **Метафоричний перенос „Назви частин деревних рослин (гілки, стебло, суцвіття) → назви предметів за схематичним малюнком, відбитком (вишивка на тканині, узор для розпису, відбитки на землі)”** репрезентує розвиток значень лексем *сосонка* [СУМ, IX, 470], *хміль* [СУМ, XI, 97] і *ялинка* [СУМ, XI, 642]. ЛСВ на позначення оцінних (зменшено-пестливих) і нейтральних назв дерев і деревних ліан *сосонка 1*, *хміль 1* та *ялинка 1* мотивують відповідно значення ЛСВ *сосонка 5* (рідко) „різновид вишивки”, *хміль 5* „різновид узору для розпису або вишивки” та *ялинка 2 //* (у значенні прислівника *в ялинку, ялинкою*) „про візерунок (вишивка, візерункова кладка цегли, паркету і т. ін.)”, що своєю формою нагадують гілки, крону або суцвіття цих рослин. Похідні ЛСВ наявні у таких поетичних контекстах I половини ХХ ст.: *Шелеснувши, прослалась пухка ялинка шини На ранішній поросі, на свіжому снігу* (М. Бажан); *З-поза сосонок звіриних ніг, Із забутих дитячих книг Знайомий з'являється заєць* (М. Йогансен); *Вона в саду шальвії не плекала, Не дбала ткати красних рушників; Вона на крилах печі не писала Ні сосонок, ні павучків* (В. Свідзинський).

18. **Метафоричний перенос „Назви частин деревних рослин (плоди) → назви предметів, пов'язаних зі спортивними вправами”** сприяє формуванню похідного значення лексеми *яблучко* [СУМ, XI, 619]. ЛСВ *яблучко 1* „зменш.-пестл. до *яблуко 1*”

мотивує ЛСВ *яблучко 3* „центральна частина мішені у вигляді чорного кружка”, значення якого утворене на основі подібності за формою.

19. Унаслідок **метафоричного переносу „Назви частин деревних рослин (плоди) → назви музичних і хореографічних творів”** утворився ЛСВ *яблучко 2* „назва пісні й танцю”, мотивований ЛСВ *яблучко 1* „зменш.-пестл. до *яблуко 1*” [СУМ, XI, 619] на основі подібності за формою кругового виконання швидкого запального матроського танцю до кулястої форми плоду яблуні. Наприклад: *Тепер сидить Махно і „яблучко” співає. На всякого бандита - свій бандит буває...* (В. Еллан-Блакитний); *Нащадок наш у мемуарах знайде - У стосах книг живе старий огонь, - Як ми на лад новий співали „Байду” І „Яблучко” котили під гармонь* (А. Малишко); *З мотокорпусу хлопці-молодці Крешуть „яблучко” на мостовій* (А. Малишко); - *Давай-но „Яблучко” в танець, А можна й козачкової, А можна й козачкової, Мов повені річкової!* (А. Малишко)

20. **Метафоричний перенос „Назви частин деревних рослин (загальні назви) → лексеми на позначення життя, його протікання, фаз”** сприяє формуванню похідного значення лексеми *насіння* [СУМ, V, 189]. ЛСВ *насіння 1* “зачаток рослини, який складається із зародка та оболонки” мотивує ЛСВ *насіння 4* (перен.) “зародок, джерело чого-небудь”, значення якого утворене на основі спільної з мотивуючим ЛСВ семи “початок, зародок”.

21. **Метафоричний перенос „Назви частин деревних рослин (загальні назви) → лексеми з оцінним та оцінно-характеризуючим значенням (оцінка з погляду новизни)”** у лексемі *скороспілка* [СУМ, IX, 302] відбувся на основі спільних властивостей реалій (їх швидкої появи), репрезентованих ЛСВ *скороспілка 1* “плід, що рано й швидко визрів, а також рослина, що дає такі плоди” та ЛСВ *скороспілка 2* (перен.) “те, що давно або швидко з’явилося, виникло, відійшло”.

22. Утворені внаслідок **метафоричного переносу „Назви частин деревних рослин (гілки, квітки, колючки, кора, листя, плоди) → абстрактні назви”** ЛСВ і відтінки значень виступають метафорами-символами й пов’язані з європейськими культурними традиціями (крім ЛСВ *перець 3*):

а) **буттєві ситуації: троянда 2** „квітка кущової рослини з великими запашними квітками червоного, рожевого, білого або жовтого кольору” → *троянда 2* // (тільки мн., перен.) „про благополуччя, щастя, радощі в житті” [СУМ, X, 288], наприклад: *О, хто ж казав, що скрізь ідилія, Троянди без тернів? Та велетенські бачу цілі я На обрїях світів* (М. Рильський). У давньоримській традиції троянда була символом довершеності, а форма її напіврозквітлого бутона стала образом кубка з еліксиром вічного життя. Саме тому пелюстки цієї квітки розкидали на могилах під час давньоримського свята Розарій, а римські імператори носили вінки з троянд як корону [9, 308];

б) **перепони, труднощі: терни 1** „зарості колючих рослин” → *терни 2* (перен., нар.-поет.) „про труднощі, злигодні, страждання на життєвому шляху людини” [СУМ, X, 92], наприклад: *Ти кинув серце, що в тернах Омилось кровію любові, На жертвовник світобудови* (М. Вороний); *В серцях засипаєш провалля, Вириваєш терни й бур’яни, Щоб завжди вищим моралям Місце давали вони* (Д. Загул). *Терновий вінець* - вираз старослов’янського походження з євангельської оповіді про колючий терновий вінок, одягнутий римськими воїнами на голову Ісуса перед його розп’яттям на хресті. Терновою вважається рослина, гілки якої вкриті гострими шипами - терніями. Такі

гілки у давнину одягали на голови злочинців, засуджених на смерть, як знак ганьби та осміяння [1, 73];

в) **соціальна цінність, суспільна оцінка:** *лавр 2* (перев. мн.) „вінок, гілка південного вічнозеленого дерева або куща як символ нагороди, перемоги” → *лавр 2* // (тільки мн., перен.) „про успіх, славу, визнання” [СУМ, IV, 430], наприклад: *Твій поцілунок крізь вінок! Ах, я і так вже п'яний Бажанням лаврів і квіток В наш дужий час весняний...* (О. Ольжич) Ароматні різновиди лавра були коронаційною емблемою в Греції та Римі не лише для воїнів, а й поетів, що пов'язувалося з богом Аполлоном: він очистив себе в лаврових зарослях Темпейської долини Фессалії після вбивства в Дельфах жахливого змія Піфона. Лавр асоціювався з багатьма богами, а саме з Діонісом (Бахусом), Зевсом (Юпітером), Герою (Юноною), Артемідою (Діаною); він був емблемою миру та тріумфу [9, 185];

г) **фізично-емоційні стани, їх вияви:** *терни 1* „зарості колючих рослин” → *терни 1* // „голки з колючками, шпичаками або вінок із таких гілок як символ страждання, мучеництва, злигоднів” [СУМ, X, 92]; *тернина 1* „те саме, що *терен 1*” → *тернина 2* (перен., нар.-поет.) „про відчуття болю, страждання, прикрості, образи” [СУМ, X, 92], наприклад: *Нам не похилить зганьблення чола, Хоча Пілати в нього вб'ють терни, Хоч фарисеї витимуть: розгни! Ми не зігнемся під ярмом тягла!* (П. Карманський); *О, хто ж казав, що крізь ідилія, Троянди без тернів? Та велетенські бачу цілі я На обр'ях світів* (М. Рильський);

г) **мовленнєві акти, які характеризуються за змістом.** Метафорично зумовлений ЛСВ *перець 3* (перен., розм.) „ущипливе глузування, уїдлива дотепність” [СУМ, VI, 318] актуалізує сему “гострий” вихідного ЛСВ *перець 1* “овочева напівкущова або трав'яниста рослина, а також її пр'яні плоди”. Вживання ЛСВ *перець 3* наявне у поетичних творах М. Рильського: - *Більше перцю в слово, більше перцю! Піднебіння загрубіло в нас. Що вже нам Горацій чи Проперцій? Та ж тепера електричний час!; Більше перцю в слово, більше перцю! Більше прянощів і солі всмак! ...А поет їм скромно: більше серця? ...А вони: ото смішний дивак!*

23. **Метафоричний перенос „Назви алкогольних напоїв на основі частин деревних рослин (суцвіть) → абстрактні назви”** зумовлений зовнішньою схожістю фізичного й психічного станів людини:

а) **симптоми нездоров'я; дискомфорт, біль, хворобливий зовнішній вигляд:** *хміль 2* „який-небудь п'яний напій” → *хміль 3* „стан сп'яніння від дії п'яних напоїв” [СУМ, XI, 97], наприклад: *І так тебе хміль наливає ущерть, І так опановує тіло, Що входить твоя упокорена смерть, Як служба, бентежно-несміло* (О. Ольжич); *...Уздрів знеацька усмішку кохану, - Так добре пам'ятає він, чию! - Що в серці давню роз'ятрила рану, - Ту дівчину, що, купувавши сіль, Сп'янила серце, як болючий хміль* (М. Рильський);

б) **почуття, емоційні стани, їх вияви:** *хміль 2* „який-небудь п'яний напій” → *хміль 4* (чого, перен.) „стан піднесення, збудження, самозабуття, викликаний чим-небудь” [СУМ, XI, 97], наприклад: *Вам дорогий ваш біль, ваш хміль, Ваш серп, ваш меч, ваш спів, ваш гнів, І усміх дочок та синів, І струнний перебір дібров, І неокраяна любов...* (М. Рильський)

Через вживання в одному контексті двох омофонів, один з яких є метафорично зумовленою лексемою, Є. Маланюк передає трагедію України 20-х років ХХ ст. через апеляцію до різних історичних площин, зокрема,

до доби правління Б. Хмельницького: *Може, тільки упита цим хмелем, В чорторії якійсь, вночі - Ти* [Україна. - Д. Л.], *новим звалтована Хмелем, Завагітнієш на мечі* (Є. Маланюк).

У поетичних творах I половини ХХ ст. наявне вживання лексем з метафорично зумовленими значеннями, які не фіксуються СУМОм. На основі поетичних контекстів виділяємо 3 моделі метафоричних переносів:

1. Метафоричний перенос “Назви деревних рослин → назви осіб”:

а) **назви осіб за відсутністю розумових здібностей.** Метафорична транспозиція *дуб I* „багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами - жолудями” [СУМ, II, 428] → *дуб* (СУМ не фіксує це значення) “про розумово обмежену, тупу людину” має фольклорне підґрунтя й базується на основі переносного вживання спільної для обох ЛСВ семи „твердий” (міцна деревина, твердий стовбур дерева → людина з твердим лобом (твердолобий) → тупа людина). Видання, що містять стійкі народні (фразеологічні) порівняння, фіксують такі порівняльні конструкції на позначення розумово обмеженої людини: *як з дуба впав* (про дурнувату людину); *сказав як з дуба зірвав* (сказав дурницю); *сказав як дурний з дуба вірвався* (сказав дурницю) [11, 50, 52]; *лепече, як з дуба впав*; *меле, як з дуба впав* [10, 137, 185]. Синонімічною назвою до похідного ЛСВ *дуб* в українській мові виступає метафорично зумовлений відтінок значення *пень I* // (перен., розм.) [СУМ, VI, 117], на що вказує, наприклад, поетичний контекст М. Вороного: *Був чудовий ясний день - Сонце, пахоці і співи! Я ж поет, не дуб, не пень... Був чудовий, ясний день, Щонайкрайший для пісень На закохані мотиви.* На необхідність фіксації цього ЛСВ у тлумачних словниках вказує наявність у СУМі іменників з абстрактним значенням і відносних прикметників подібної семантики зі спільним коренем: *дубоголовий* (розм.) „розумово обмежений, тупий” [СУМ, II, 430], *дубуватий I* (розм.) „те саме, що *дубоголовий*” [СУМ, II, 430], *дубуватість* (розм.) „властивість за значенням *дубуватий I*” [СУМ, II, 431].

б) **почуття, емоційні стани, їх вияви.** Метафорична транспозиція *полин* (*Artemisia absinthium* L.) „трав’яниста або напівкущова рослина родини складноцвітих з міцним запахом і гірка на смак” [СУМ, VII, 68] → *полин* „горе, страждання; тяжке життя” (СУМ не виділяє цей ЛСВ в окреме значення, а подає лише контексти з приміткою „*образно”) має фольклорне походження й базується на основі переносного вживання спільної для обох ЛСВ семи „гіркий” (гірка на смак рослина → гірке (тяжке) життя). Наприклад: *Моє призначення хвилює душу темно. Кінець доріг, висока щерть! З бокала п’ю я поєднані тасмно Мед і полин, любов і смерть* (М. Орест); *І що це буде - зустріч, чин, екстаза? Чи дотик смерти на одну хвилину? Душа дозріє, сповниться відразу Подвійним смаком - меду і полину* (О. Теліга). На фольклорне походження метафорично зумовленого значення вказує вживання при ЛСВ постійного означення *гіркий*, наприклад, у поезії П.Карманського: *І я кохав, і я впивався Солодким трійлом закохання. Схитнулася чарка - мед розлявся, - На дні лишивсь полин страждання, Гіркий полин!*

2. В основі метафоричного переносу “Назви деревних рослин → назви грошових одиниць”, а саме *лимон I* „південне вічнозелене цитрусове дерево, яке дає їстівні плоди” [СУМ, IV, 486] → *лимон* (жаргонізована розмовна мова) „мільйон грошових одиниць” [7, 162] лежить, імовірно, явище ускладненої метатези, коли у слові одночасно переставляються і суміжні, і несуміжні звуки (*мільйон* → *лимон*).

Наприклад: *Мене купіть, мене! Ті підлітки - вони такі нахабні, А я - аби лимони...* (М. Рильський)

3. **Метафоричний перенос “Назви деревних рослин → запах”** сприяє формуванню похідного значення лексеми *мигдаль*. ЛСВ *мигдаль* 2 „плід цієї рослини з їстівним солодким або гірким ядром” [СУМ, IV, 700] мотивує ЛСВ *мигдаль* „насичений, терпкувато-гіркуватий запах” (СУМ не фіксує це значення), утворений на основі подібності за одоративними ознаками (за запахом). Наприклад: *Крапивка на ставу цвіте і пахне, Мигдалі й мед розточуючи звільна* (М. Рильський).

Назви деревних рослин та їх частин як похідні утворення полісемічних лексем в українській мові, на відміну від назв трав’янистих рослин, є поодинокими в українській мові й виникли на основі 4-х моделей метафоричних переносів (8 метафорично зумовлених ЛСВ):

1. В основі **метафоричного переносу „Назви деревних рослин ← назви трав’янистих рослин”** лежить подібність деревних рослин до трав’янистих рослин за способом існування й ареалом поширення, за структурою і формою листя, за кольором і формою квіток, за смаком плодів:

а) **„назви деревних ягідних культур ← назви сукупності однорідних трав’янистих ягідних культур”**: *суничник* 3 (*Arbutus* L.) „вічнозелене дерево або кущ із шкірястими листками й білими, зрідка рожевими квітками” ← *суничник* 1 „кущі суниці” [СУМ, IX, 842];

б) **„назви листяних деревних рослин ← назви трав’янистих рослин-бур’янів”**: *березка*¹ 2 (діал.) „дереза” ← *березка*¹, рідше *берізка* 1 „багаторічна бур’янова витка рослина; повійка” [СУМ, I, 160]; *повій* 2 (*Lucium*) „чагарникова рослина з колючими гілками, що росте на засмічених місцях крутосхилів” ← *повій* 1 (*Convolvulus*) „багаторічний виткий трав’янистий бур’ян із дзвіночкоподібними квітками; березка” [СУМ, VI, 71];

в) **„назви листяних декоративних кущових рослин ← назви декоративних трав’янистих рослин (дикорослих і культурних)”**: *рожа* 2 (розм.) „те саме, що *роза* 1, 2” ← *рожа* 1 (*Malva* L.) „багаторічна декоративна рослина родини мальвових з високим стеблом та великими яскравими, різних кольорів квітками, зібраними в китецеподібне суцвіття” [СУМ, VIII, 598].

2. **Метафоричний перенос „Назви частин деревних рослин ← назви трав’янистих рослин”** базується на подібності за функціональними ознаками (як рослина-паразит, так і пагін виростають і розвиваються на частинах рослин): *вовчок* 4 „пагін, що виростає на старому стовбурі дерева, куща” [СУМ, I, 713] ← *вовчок* 1 (*Orobanche* L.) “паразитична рослина, що розвивається на коренях інших рослин”.

3. **Метафоричний перенос „Назви сортів деревних рослин ← назви частин трав’янистих рослин (приймочки квітів)”** зумовлений подібністю за запахом і частково за кольором яблук до приймочок квітів шафрану: *шафран* 3 „зимостійкий сорт яблук” ← *шафран* 2 (*Crocus* L.) (збірн.) „висушені приймочки квітів рослини, які використовуються для виготовлення оранжево-жовтих фарб, прянощів, ліків і т. ін.” [СУМ, XI, 422].

4. В основі **метафоричного переносу „Назви сортів деревних рослин ← назви алкогольних напоїв, виготовлених з частин трав’янистих (з насіння) або деревних рослин (з плодів)”**, імовірно, лежить подібність за запахом яблук до плодів, на основі яких виготовлено алкогольні напої: *ганусівка* 2 „сорт яблук” ← *ганусівка* 1 „горілка, настояна на ганусі (анісі)” [СУМ, I, 26]; *грушівка*

2 „сорт яблуні, що дає солодкі плоди, які рано досягають” ← *грушівка 1* „грушева наливка” [СУМ, II, 183].

Отже, шлях виникнення полісемії назв деревних рослин та їх частин є регулярним і закономірним явищем у словниковому складі української мови та поетичних творах I половини ХХ ст. СУМ фіксує 44 багатозначні лексеми на позначення деревних рослин та їх частин, похідні значення яких утворені на основі чистої метафоризації (мовної метафори) або з поєднанням метонімізації. Кількість полісемічних лексем непрямопропорційно залежить від кількості ЛСВ у полісемічному слові: метафорично зумовлені слова з двома ЛСВ (разом з відтінками значення) становлять 17 лексем, з трьома - 14, з чотирма - 7, з п'ятьма - 5, з шістьма - 1. У межах полісемічного слова існує різна залежність між прямим номінативним і похідним значеннями. Залежність і взаємозв'язки між окремими ЛСВ становлять топологічну структуру слова. За характером організації ЛСВ і відтінків значення в багатозначній лексемі наявні 4 типи полісемії: 1) парна (підпорядкована і непоширена у назвах деревних рослин паралельна); 2) радіальна (віялоподібна) (залежність з однорідною і неоднорідною мотивацією); 3) ланцюжкова; 4) радіально-ланцюжкова.

Одним зі шляхів розвитку семантичної структури слова на основі метафоричної транспозиції є ускладнення її: лексема з меншою кількістю або з одним значенням набуває в процесі розвитку нових ЛСВ і відтінків значення. Відмінність в тлумаченні СУМом та ВТССУМом цих лексем зумовлена тим, що такі реалії на час укладання СУМу (40-70-ті рр. ХХ ст.) були відсутні або рідковживані на території України й сприймалися її населенням як незнайомі або екзотичні. Вони почали з'являтися на території колишнього СРСР з початку 90-х років ХХ ст. у зв'язку з екстралінгвістичними факторами: розвитком туристичної інфраструктури, легкої промисловості та міжнародних економічних зв'язків.

На матеріалі СУМу виділено 23 моделі метафоричних переносів. З погляду сфери найменування метафоризовані похідні значення належать до односферових (видові й сортові назви деревних рослин та їхніх частин), близькосферових (назви трав'янистих рослин та їхніх частин, грибів і паразитів на рослинах) та різносферових (назви осіб і частин їхнього тіла, хвороб трав'янистих рослин, мінеральних утворень і природних пустот, продуктів матеріальної праці людини, абстрактних понять). При утворенні метафоричних переносів враховуються такі ознаки рослин та їх частин: 1) ознаки цілого дерева: спосіб існування, ареал поширення, форма крони, форма розташування гілок, особливості листя; 2) ознаки плодів: форма (еталонами форми служать плоди груші, яблуні та мигдалю), розмір, запах, колір шкірки плодів, ступінь стиглості, естетичне враження від плодів; 3) ознаки квіток і суцвіть: колір, розмір, форма, особливості розвитку.

Назви деревних рослин як похідні утворення полісемічних лексем є поодинокими в українській мові й виникли на основі 4-х моделей метафоричних переносів (8 метафорично зумовлених ЛСВ).

У поетичних творах I половини ХХ ст. наявне вживання лексем з метафорично зумовленими значеннями, які не фіксуються СУМом. На необхідність фіксації таких ЛСВ у тлумачних словниках вказують фольклорне походження ЛСВ, а також наявність у СУМі іменників і відносних прикметників подібної семантики зі спільною кореневою морфемою.

Через те, що постійно відбувається розвиток семантичної структури слова, у подальшому дослідженні було б доцільно простежити її ускладнення або переінтеграцію, а також здійснити опис і характеристику метафоричних моделей переносів похідних значень трав'янистих рослин та їх частин в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. - СПб.: Фолио-Пресс, 1998. - 704 с.
2. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. - 1953. - № 5. - С. 3-29.
3. Грачев М. А., Мокиенко В. М. Историко-этимологический словарь воровского жаргона. - СПб.: Фолио-Пресс, 2000. - 256 с.
4. Задорожный М. И. О границах полисемии и омонимии. - М.: МГУ, 1971. - 71 с.
5. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови (Семантична структура слова). - Х.: Вища школа, 1977. - 114 с.
6. Скляревская Г. Н. Языковая метафора в толковом словаре. Проблемы семантики (на материале русского языка). - М.: АН СССР, Институт русского языка, 1988. - Ч. 1. - 53 с.
7. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. - К.: Критика, 2003. - 336 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. - К.: Наук. думка, 1973. - 439 с.
9. Тресиддер Джек. Словарь символов. - М.: Издательско-торговый дом "Гранд"; Изд-во "Файр-Пресс", 1999. - 444 с.
10. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк. - К.: Наук. думка, 2001. - 392 с. - (Сер. "Укр. нар. творчість").
11. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. - Х.: Основа, 1993. - 176 с.

СКРОЧЕННЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- ВТССУМ - Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. - К.-Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. - 1440 с.
- ЕСУМ - Етимологічний словник української мови: У семи томах. - К.: Наук. думка, 1982-2003. - Т. 1-4.
- СУМ - Словник української мови: В 11 т. - К.: Наук. думка, 1970-1980. - Т. I-XI.

О.В.Сорочан

ПРЕФІКСАЛЬНО-СУФІКСАЛЬНЕ ТА СУФІКСАЛЬНЕ ТВОРЕННЯ ВІДА'ЄКТИВНИХ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Переважає більшість віда'єктивних дієслів – це суфіксальні основи, обов'язковим компонентом яких є класифікаційний, або тематичний, суфікс, за